

OSNAŽIVANJE PARTICIPACIJE
U KULTURI I ARHITEKTURI:
AKTIVIRANJE JAVNIH
RESURSA ZA I SA
ZAJEDNICOM

Empowering Participation
in Culture and Architecture:
Activating Public Resources
for and with Community

Urednice / Edited by
dr Nina Mihaljinac
dr Sonja Jankov

Fakultet dramskih umetnosti, Institut za
pozorište, film, radio i televiziju, Beograd

Faculty of Dramatic Arts, Institute for
theatre, film, radio and television, Belgrade

2025.

ePica*

Oснаživanje participacije u kulturi i arhitekturi:
aktiviranje javnih resursa za i sa zajednicom

Empowering Participation in Culture and
Architecture: Activating Public Resources
for and with Community

Urednice / Edited by

dr Nina Mihaljinac
dr Sonja Jankov

Izdavač / Publisher

Fakultet dramskih umetnosti,
Institut za pozorište, film, radio
i televiziju, Beograd

Faculty of Dramatic Arts,
Institute for theatre, film, radio
and television, Belgrade

Recenzenti / Reviewers

dr Ana Žuvela,
Odjel za kulturu i komunikacije,
Institut za razvoj i međunarodne odnose,
Hrvatska
dr Ksenija Petovar, Arhitektonski fakultet,
Univerzitet u Beogradu
dr Radivoje Dinulović,
Fakultet tehničkih nauka,
Univerzitet u Novom Sadu

Ova monografija je nastala u okviru projekta
EPICA – Osnaživanje participacije u kulturi i
arhitekturi: Aktiviranje javnih resursa za i sa
zajednicom (ID 7744648), podržanog sredstvima
Fonda za nauku Republike Srbije.

This monography is published within the project
EPICA – Empowering Participation in Culture and
Architecture: Activating Public Resources for and
with Community (ID 7744648), supported by the
Science Fund of the Republic of Serbia.

Ova monografija je povezana sa ciljevima održivog razvoja 3, 5, 6, 11, 16 univerzalne strategije Ujedinjenih nacija (Agenda 2030, A/RES/70/1): Obezbediti zdrav život i promovisati blagostanje za sve u svim uzrastima; Ostvariti rodnu ravnopravnost i osnažiti sve žene i devojke; Osigurati dostupnost i održivo upravljanje vodom i kanalizacijom za sve; Učiniti gradove i ljudska naselja inkluzivnim, sigurnim, otpornim i održivim; Promovisati mirna i inkluzivna društva za održivi razvoj, obezbediti pristup pravdi za sve i izgraditi efikasne, odgovorne i inkluzivne institucije na svim nivoima.

This monography is related to sustainable development goals 3, 5, 6, 11, 16 of the Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development (A/RES/70/1, United Nations): Ensure healthy lives and promote well-being for all at all ages; Achieve gender equality and empower all women and girls; Ensure availability and sustainable management of water and sanitation for all; Make cities and human settlements inclusive, safe, resilient and sustainable; Promote peaceful and inclusive societies for sustainable development, provide access to justice for all and build effective, accountable and inclusive institutions at all levels

SADRŽAJ / CONTENT

11 1. UVODNA REČ Nina Mihaljinac

---

15 1.2 Participacijom do participacije:
o projektu EPICA Sonja Jankov

---

25 2. Uloga istraživanja participativnih
akcija zajednice Petar Cigić
The role of researching
participatory community actions

---

37 3. Mapiranje participacije u kulturi i arhitekturi Vladimir Mentus
u Srbiji od 2000. godine do danas
Mapping participation in culture
and architecture in Serbia from
2000 to today

STUDIJE SLUČAJA / CASE STUDIES

---

73 4. Participativne prakse za zaštitu i
unapređenje javnog i zajedničkog dobra
na području Savskog keja na Novom
Beogradu Danijela Milovanović Rodić,
Milica Kočović De Santo,
Marija Maruna, Petar Cigić,
Milena Dragičević Šešić
Participatory practices for the
protection and improvement of
public and common property
in the Sava quay area in
New Belgrade

---

105 5. Participativne prakse u odbrani javnog
dobra i stvaranju zajedničkog na području
sela Topli Do, opština Pirot Milica Kočović De Santo,
Danijela Milovanović Rodić,
Marija Maruna, Petar Cigić,
Milena Dragičević Šešić
Participatory practices in the
defense of the public good and
creation of the commons in the
area of the village of Topli Do,
municipality of Pirot

137 6. Participativni procesi u Kulturnom predelu Bača
Participatory processes in Cultural landscape of Bač

Višnja Kisić, Goran Tomka

---

173 7. Participacija građana u očuvanju nasleđa Almaškog kraja
Participation of citizens in heritage preservation of Almaški Neighborhood

Goran Tomka, Višnja Kisić

---

191 8. Umetnost u spomen budućnosti: Studija slučaja participativnog projekta u Staroj Pazovi – ULUS 2022-23
ART IN PRAISE OF THE FUTURE: Case study of a participatory project in Stara Pazova - ULUS 2022-23

Petar Cigić, Irena Ristić, Milan Đorđević

---

219 9. Aktiviranje zajednice kroz inkluziju: studija slučaja *Prostor*
Community activation through inclusion: case study Prostor

Nina Mihaljinac, Milena Dragičević Šešić

EPICA ŽIVA LABORATORIJA
– PARTICIPATIVNO AKCIONO
ISTRAŽIVANJE
/ EPICA LIVING LABORATORY
– PARTICIPATORY ACTION
RESEARCH

---

239 10. Mesne zajednice kroz vreme: šta je prioritet – zakonodavna reforma ili novi modeli lokalne samouprave?
“MESNE ZAJEDNICE” THROUGH TIME: What is the priority – legislative reform or new models of local self-government?

Aleksandar Mijailović, Milica Kočović De Santo

275

11. Od saradnje do rada u službi zajednice – pokušaj aktiviranja prostora mesne zajednice SAVA u bloku 45 kao društveno-kulturnog centra
- From collaboration to working in the service of the community – an attempt to activate the space of the Sava local community in Block 45 as a Social and Cultural Center
-

293

12. Od hlada do borbi: Šta su ljudima više-nego-ljudi?
- From shadows to fights: What are more-than-humans to humans?
-

307

13. Participatory artistic practices initiated from within communities living in the modernist projects of collective and mass housing
- Participativne umetničke prakse pokrenute od strane zajednica koje žive u modernističkim projektima kolektivnog i masovnog stanovanja
-

323

14. Ka promeni javnih politika - preporuke proistekle iz projekta EPICA – Empowering Participation in Culture and Architecture
- Milena Dragičević Šešić, Petar Cigić, Milan Đorđević, Sanja Iguman Glušac, Sonja Jankov, Višnja Kisić, Milica Kočović De Santo, Marija Maruna, Bojana Matejić, Vladimir Mentus, Nina Mihaljinac, Danijela Milovanović Rodić, Irena Ristić, Goran Tomka
-

343

15. Naučni radovi nastali u okviru projekta EPICA: kontekstualni i problemski pregled
- Bojana Matejić
-

357

- APPENDIX
16. Upitnik o participaciji u okviru projekta EPICA 2022.
17. Mapa participacije u kulturi i arhitekturi
-

373

BIOGRAFIJE AUTORA

1.2. PARTICIPACIJOM DO PARTICIPACIJE: ◊ PROJEKTU EPICA

Sonja Jankov*¹

* Fakultet dramskih umetnosti,
Univerzitet umetnosti u
Beogradu

1 sonja.jankov@fdu.bg.ac.rs,
ORCID 0000-0003-3420-6130

Širom Evrope i sveta su pokrenuti brojni participativni mehanizmi,¹ ali, uprkos tome, pokazalo se da je njihova primena i dalje veoma teška, pogotovo u postjugoslovenskom regionu, koji je kroz proteklih nekoliko decenija prošao kroz turbulentne društvene, političke i ekonomske promene. Prepoznajući participaciju kao informisanu, aktivnu ulogu u donošenju i sprovođenju odluka, kao i u upravljanju javnim resursima zarad ostvarivanja javnih interesa, pet naučnoistraživačkih institucija se okupilo sa ciljem donošenja konkretnih, inovativnih i ispitanih modela njene primene. U periodu od tri godine (2022–2024), naučnici sa Fakulteta dramskih umetnosti, Arhitektonskog fakulteta, Fakulteta likovnih umetnosti, Instituta ekonomskih nauka u Beogradu i Fakulteta za sport i psihologiju u Novom Sadu su realizovali projekat *EPICA – Osnaživanje participacije u kulturi i arhitekturi: aktiviranje javnih resursa za i sa zajednicom*, čije su metodologije, rezultati i preporuke objedinjene u ovoj monografiji. U njihovom formulisanju je uz naučnike uzeo učešće i velik broj saradnika projekta, kao i različiti društveni akteri, među kojima su lokalne zajednice, marginalizovane grupe i strukovna udruženja, čime su svi uključeni akteri, među kojima i tim EPICA, stekli nove veštine i kapacitete u participativnim modelima delovanja.

U prvoj fazi projekta tim je analizirao šta su to javni resursi i postojeće definicije participacije i srodnih koncepata u kulturi, (savremenj) umetnosti, planiranju, upravljanju i budžetiranju, uključujući i pojmove kao što su *nova zajednička dobra* (Charlotte Hess, Kočović De Santo), *ljudska emancipacija* (Badiou, Ranciere, Laclou), *zajednica* (Beuys, Brecht, Debord, Cage,

¹ Na primer, Evropska agenda za ekonomiju saradnje 2016, Gradansko učešće u procesu donošenja odluka – Standardi i prakse u državama članicama Saveta Evrope 2016, Participativno građanstvo u Izveštaju Evropske unije 2012, Faro konvencija, Konvencija UNESCO-a 2005, Arhuska konvencija 1998, Amsterdamski pakt – Urbana agenda za EU 2016, Nova urbana agenda – Habitat III 2016, EU Agenda za kulturu, Participativno upravljanje kulturnim nasleđem – Izveštaj radne grupe eksperata država članica EU za otvoreni metod koordinacije 2018, Lajpciška povelja o održivim evropskim gradovima, Agenda 21 za kulturu teritorijalna agenda EU 2020, Agenda 2030, EU Urbane agende 2016 itd.

Kaprow itd.), *saradnja* (Virno, Lazzarato, Mihaljinac i Đorđević), *kolektivno stvaralaštvo* (Sawyer), *građanska imaginacija* (Cruz, Jenkins, Hlavajova). U tom procesu je došlo do začetka interdisciplinarnе teorijske platforme koja povezuje teorije kulture sa arhitekturom, prostornim planiranjem, (savremenom) umetnošću, ekonomskim, ekološkim, društvenim i povezanim teorijama, medijima, kreativnošću i studijama sećanja.

Tim je takođe kroz studije slučaja, anketna istraživanja i empirijsko istraživanje na terenu identifikovao, mapirao, kategorizovao i istražio neslaganja između diskursa, prakse i politika, kao i iskustva aktera koji su tokom poslednjih dvadeset godina inicirali participativne procese. U trećoj fazi, primenom metode akcionog istraživanja, tim je inicirao niz participativnih akcija sa lokalnom zajednicom, spajajući različite aktere da zajednički rade na temama koje su od javnog interesa. Kroz proces se ostvarila transdisciplinarna intergacija znanja, preporuke i rezultati koji nude bolje razumevanje, alternativne pristupe, relevantne politike i nove metode uključivanja građana u projekte i inicijative od javnog interesa, koje mogu biti od značaja za različite nivoe vlasti, poslovni sektor, organizacije civilnog društva i akademske zajednice, od kojih se očekuje da se angažuju u participativnim akcijama i kreiranju politike. EPICA, stoga, nije bila samo projekat istraživanja postojećih modela participacije nego i projekat stvaranja novih modela kroz akciona istraživanja i saradnju sa različitim sektorima i akterima.

Monografija je strukturirana u tri celine. U prvom delu su objedinjeni rezultati teorijskih, kontekstualnih i anketnih istraživanja. Kako zapaža Petar Cigić, građani se okupljaju i organizuju kroz modele participacije kako bi prevazišli zajednički osećaj „ograničenosti“ te transformisali one faktore u društvu koji ih ograničavaju, poput autoritarnog kapitalizma, koji komodifikuje javna dobra i eliminiše javne institucije iz upravljanja procesima razvoja društva, ekonomije i kulture. Participacija je, stoga, po Cigiću, srodna transdisciplinarnosti, koja je neophodna za rešavanje problema čija kompleksnost, urgentnost, društveni značaj, neizvesnost obuhvata, osporena priroda i visoki ulozi povezanih aktera premašuju domete pojedinačnih disciplina zahtevajući koordinisan, sintezni pristup. Kao i transdisciplinarnost, participacija je proces proizvodnje znanja kroz integraciju teorije i prakse, povezivanje raznovrsnih iskustava i znanja, etičkih principa i eksperimentalnih oblika istraživanja. Ona je mehanizam kojim direktno ugroženi građani pristupaju iznalaženju kreativnih rešenja, ne samo u Srbiji nego širom sveta. Nakon pregleda brojnih teorija participacije u arhitekturi i kulturi, Cigić ukazuje zbog čega je bilo neophodno realizovati transdisciplinarni projekat EPICA, koji se upravo fokusira na participaciju i iznalaženje novih modela participativnih praksi.

Ovaj segment takođe sadrži i rezultate istraživanja sprovedenog u okviru projekta EPICA, u kojem je tokom 2022. uzelo učešće preko 200 organizacija i učesnika participativnih praksi u Srbiji. Na osnovu upitnika koji je sastavio tim istraživača sa Instituta društvenih nauka, Fakulteta dramskih umetnosti, Instituta za filozofiju i društvenu teoriju i Filozofskog fakulteta u Beogradu, došlo se do saznanja o percepciji efekata participativnih procesa,

percepciji ograničenja i razlozima prekida rada na participativnim procesima, karakteristikama ovakvih procesa iz ugla njihovih organizatora (kome su participativni procesi bili primarno namenjeni, dužina trajanja, ključni donatori, obim angažovanog organizacionog tima), karakteristikama ovakvih procesa iz ugla njihovih učesnika te o pozitivnim i negativnim iskustvima učešća u njima. Istraživanje ukazuje da efekat participativnih procesa ne treba meriti samo u postizanju konkretnih ciljeva nego i na osnovu toga da li participativni procesi dovode do jačanja solidarnosti u (lokalnoj) zajednici i da li pokreću javne debate o društvenim problemima. Poglavlje sadrži i komentare ispitanika za koje je bilo ostavljeno prostora u upitniku, kako bi pružili komplementaran sadržaj odgovorima na definisana pitanja.

Drugi deo monografije donosi rezultate odabranih studija slučaja uspešnih participativnih procesa u kulturi i arhitekturi, od koji su neki trajali i po par decenija. Prepoznajući participaciju kao aspekt razvoja zajednica i društva u celini, autorski timovi su analizirali kontekste teme, motivacije, sredstva/instrumente, učestalost, organizaciju, procese realizacije, učesnike, ograničenja i efekte/ishode participativnih praksi koje se tiču odbrane prirodnih resursa, zaštite kulturnog nasleđa i intersektorskih odnosa između kulture, zdravstva i lokalnog upravljanja. U okviru projekta je realizovano 6 studija slučaja, na osnovu kojih se došlo do zaključaka koji se tiču upravljanja javnim prostorima, zaštite prirodnih resursa, odbrane demokratije i prava, uloge građana u procesima odlučivanja, unapređenja i odbrane javnog i zajedničkog interesa te u stvaranju novih javnih i zajedničkih dobara sa ciljem unapređenja kvaliteta života. Stoga su rezultati ovih istraživanja ne samo od nacionalnog značaja nego su relevantni i za prakse zajedništva u drugim državama te za dalja istraživanja o participaciji lokalnih zajednica i odnosa između zajednica, okoline i društva u kojem žive.

Tim u sastavu Danijela Milovanović Rodić, Milica Kočović De Santo, Marija Maruna, Petar Cigić i Milena Dragičević Šešić istraživao je aktivne lokalne *bottom-up* inicijative različitih komšijskih grupa i udruženja građana koje imaju za cilj očuvanje javnih dobara i koje odlikuje snažna svest o demokratskim pravima na učešće u procesima odlučivanja o prostornom razvoju. Od takvih inicijativa su odabrali da se fokusiraju detaljnije na participativne aktivnosti građana na području Savskog keja u Novom Beogradu (blokovi 44, 45, 70 i 70a) koje su realizovane tokom proteklih deset godina sa ciljem zaštite Savskog keja od aktivnosti koje ugrožavaju nasip i vodoizvoriste te devastiraju kvalitet javnog prostora. Tim je mapirao 128 takvih participativnih aktivnosti i razvrstao ih na nekoliko tipova: formalni zahtevi nadležnim institucijama, organizovani protesti, javne tribine, participativni sportski, edukativni i umetnički događaji/radionice, radne akcije, zborovi (komšijski sastanci), učestvovanje u ranim i javnim uvidima izrade urbanističkih planova, peticije, formiranje kanala za komunikacije, kampanje informisanja zajednice o lokalnim problemima, anketna izjašnjavanja u saradnji sa ekspertskim OCD-ovima, kampanje za prikupljanje sredstava, studije problema i alternativnih predloga razvoja, registrovanje udruženja.

Kako autori zapažaju, u odbranom slučaju, formalni zahtevi nadležnim institucijama su bili najbrojnija aktivnost, a većina ostalih je pokrenuta kao

reakcija na odsustvo odgovora. Osim što su ovakve participativne akcije građana doprinele očuvanju urbanističkog i prirodnog okruženja, one su i vid „unapređenja kvaliteta javnih i zajedničkih prostora sa bezbednosnog, funkcionalnog, estetskog, kulturološkog i ambijentalnog aspekta“. Njihov značaj je, kako autori navode, i u tome što su inspirisale i podstakle druge zajednice da se okupe i organizuju oko lokalnih pitanja i problema, „skrećući pažnju na teme poput nelegalne gradnje, gentrifikacije i ekološke degradacije“ te podstakle „širu diskusiju o značaju participativne demokratije, odgovornosti institucija i važnosti transparentnog upravljanja resursima“.

Tim je takođe analizirao još jedan slučaj aktiviranja participativnih praksi u službi odbrane prirodnog resursa i javnog dobra – akciju meštana sela Topli Do i šire javnosti protiv realizacije projekta mini hidroelektrane (MHE) derivacionog tipa u području nacionalnog parka prirode Stara planina, koji uživa I stepen zaštite. Tim je mapirao i analizirao nekoliko tipova participativnih aktivnosti: legislativne procese poput regulatornih izmena i dopuna koje su omogućile projekte MHE, performativne akcije, samorganizovanje i institucionalno oblikovanje, poput iniciranja saveza mesnih zajednica Stare planine, delovanje preko društvenih mreža, koordinirane pripreme akcionog delovanja NVO, akcije direktne odbrane, akcije stvaranja zajedničkog i javnog dobra te političko delovanje. Ove **grassroots, bottom-up** inicijative meštana sela Topli Do i šire javnosti, su, kako autori zapažaju, ishodile moratorijumom na projekte MHE u narednih 15 godina na teritoriji grada Pirot.

Na osnovu svojih istraživanja autorski tim zaključuje da je neophodno da javne politike uključe policentrično upravljanje javnim resursima, pri čemu bi bile uključene zajednice, zatim, da razviju načine procene uticaja projekata na kulturu, društvo i životnu sredinu sa fokusom na **društvenu i ekološku pravdu** te da razmotre i razviju nove metode i modele delovanja u kojima je „lokalna zajednica kroz duboke participativne forme angažovanja postavljena na centralno važnu ulogu nosioca javne politike“. Kako su zajednička dobra od presudnog značaja za identitet i dobrobit zajednice, prirodna dobra se takođe mogu okarakterisati i kao kulturna i društvena dobra. Uviđajući da policentrično upravljanje u upravljanju vodama i rečnim sistemom često zahteva saradnju između lokalnih, regionalnih i nacionalnih vlasti, kao i aktivno angažovanje lokalnih zajednica, autori smatraju „da se policentrično upravljanje zajedničkim dobrima može zaista proširiti izvan upravljanja prirodnim resursima i očuvanja životne sredine tako što će biti obuhvaćeni kulturni i društveni aspekti, uključujući prava zajednica, identitet i duh mesta“.

Goran Tomka i Višnja Kisić su se fokusirali na participativne procese koji traju oko 20 godina, sa ciljem očuvanja nasleđa. Njihova poglavlja prikazuju način na koji politički, ekonomski i društveni kontekst utiče na (ne)učesće različitih grupa u procesima očuvanja nasleđa; način na koji učesće legitimise nasleđe i institucije, ali i lokalne aktere; kakva simbolička moć, ali i mreže podrške, rezultiraju iz aktivnijeg učesća različitih aktera, uključujući i lokalne stanovnike; načine na koje se procesi vrednovanja i upravljanja nasleđem menjaju, proširuju, transformišu i artikulišu kroz

procesu učešća; ulogu koju je nasleđe imalo i ima u procesima učešća; način na koji nasleđe kao akter, ambijent, resurs, identitetsko pitanje ili kao odnos sa prošlošću podstiče, oblikuje, omogućava ili otežava učešće; načine na koje su se stvarale mreže podrške za anagažovanje; način na koji participacija otvara mogućnosti korišćenja javnih resursa kao i javne svojine; a njihova istraživanja uključuju i pregled dometa i ograničenja dugoročnih procesa participacije.

Autori zapažaju da u slučaju manjih istorijskih urbanih celina, kao što je Almaški kraj u Novom Sadu, participativni procesi mogu da obore urbanističke planove kojim bi se takve celine u znatnoj meri uništile. Vremenom, participativni procesi doprinose i revitalizaciji takvih celina i njihovom zvaničnom prepoznavanju kao kulturnog nasleđa, a razloge za uspešnost participativnih procesa, autori vide u tome što postoji eksplicitna namera građana i lokalnih zajednica da se uključe u procese mapiranja, valorizacije, dokumentovanja, tumačenja, predstavljanja i/ili upravljanja nasleđem. Nasleđe Almaškog kraja je od strane lokalnih zajednica tretirano kao javno, opšte, pristupačno dobro, u čije očuvanje demokratski uključuju građane kroz davanje prostora razvoju „pluralnih praksi pamćenja, podsticanju višeslojnih identiteta i korišćenju nasleđa za širu javnu ili zajedničku korist“. Takav model je primenjiv i na druge slične istorijske urbane celine.

Kada je kulturni predeo u pitanju, zaštita i upravljanje takvim područjem je značajno drugačija nego što je to slučaj sa pojedinačnim kulturnim dobrima. Kako autori zapažaju, „kulturni predeo poziva na celovito razumevanje određene teritorije, njenu višeznačnost i višeslojnost, međusektorsku saradnju, kao i prepoznavanje i angažovanje lokalnih zajednica i stanovnika u prepoznavanju, vrednovanju, očuvanju i korišćenju nasleđa“. Participacija raznovrsnih aktera je time sastavni deo i procesa zaštite i procesa upravljanja kulturnim predelom. Analizirajući slučaj Kulturnog predela Bača, Kisić i Tomka ukazuju da je proces uključivanja građanja potrebno razumeti „ne kao cilj sam po sebi već kao neizostavan segment integrativnog, holističkog pristupa nasleđu“, pri čemu „participacija deluje ne samo kao legitimizacija aktera koji nemaju moć već i samog predela i nekih neprepoznatih slojeva nasleđa“.

Petar Cigić, Irena Ristić i Milan Đorđević se fokusiraju na temu odnosa umetnosti i participativnih procesa, u okviru šire istraživačke teme uključivanja umetnika u sektore koji se tiču društvenog rada, sa ciljem razvoja zajednice, ali i unapređenja društvenog delovanja samostalnih umetnika i mesta umetnosti u širem društvenom kontekstu. Na osnovu odabrane studije slučaja participativnog projekta autori donose nekoliko zaključaka: od značaja za uspešnost ovakvih projekata je da zajednica bude uključena u promišljanje saradnje sa umetnikom u što ranijoj fazi, bez posrednika, kako bi se umetnik što bolje povezoao sa konkretnim potrebama zajednice. Pored toga, da bi umetnik ostvario autentični dijalog sa zajednicom, preporučljivo je saradivati sa umetnicima koji imaju duže iskustvo umetničkog rada povezanog sa participativnim procesima u zajednici. Unutar projekta, kao i prema sekundarnoj publici, od presudne važnosti je transparentnost celog procesa kako bi se steklo poverenje, obezbedilo učešće i razvila mreža

podrške koja uključuje različite aktere iz različitih sektora.

Naredno poglavlje se upravo tiče odnosa umetnosti i neumetničkog sektora, u ovom slučaju zdravstva. Polazeći od toga da je Svetska zdravstvena organizacija prepoznala mentalno zdravlje kao odgovornost društva i zajednice u celini te kao brigu svih sektora, Nina Mihaljinac i Milena Dragičević Šešić ukazuju na nužnost regulisanja stalne podrške organizacijama koje se bave resocijalizacijom kliničkih pacijenata nakon završenog lečenja u psihijatrijskim bolnicama. Odabirom ove oblasti istraživanja, autorke skreću pažnju da su teme javnog (mentalnog) zdravlja i javnog prostora usko povezane jer je značajno pitanje koliko nevidljive grupe koje ne mogu da vode računa o sebi mogu da participiraju u borbi za javna dobra namenjena svima i da budu deo zajednice. Autorke posebnu pažnju obraćaju na ulogu umetnosti u podizanju kapaciteta zajednice u smislu razvoja kolektivne brige, empatije i svesti o pravima i problemima ugroženih i osetljivih grupa.

Na primeru akcija udruženja Prostor koje su, osim na podršku pacijentima, usmerene i na senzibilisanje zajednice za problem javnog mentalnog zdravlja i podizanje svesti o značaju međusobne ljudske podrške, autorke poglavlja se zalažu za nužnost razvoja sistema državne brige za mentalno zdravlje koji bi omogućio zvaničnu institucionalnu podršku ovakvim aktivnostima. Taj sistem bi trebalo da obuhvata jačanje sistema javne zaštite u smislu razvoja, širenja, većeg ulaganja i trajne podrške, koja bi omogućila osnaživanje interdisciplinarnih timova koji uključuju art terapeute, pravnike, socijalne radnike, umetnike, stručnjake za odnose s javnošću, andragoge i druge profile koji su uključeni u ovu oblast rada.

Na osnovu realizovanih studija slučaja, uviđa se da je participacija nužan deo lokalnih, nacionalnih, regionalnih i globalnih intersektorskih politika održivosti koje se fokusiraju na povećanje održivosti lokalnih zajednica i društva u celini. To se odnosi kako na društvenu održivost zajednica (društvenu inkluziju, osećaj pripadnosti, građenje identiteta, podržavanje interkulturalnog dijaloga), tako i na ekonomsku (korišćenje lokalnog znanja, veština, grupne kreativnosti, raznovrsnosti ekonomskih izraza za ekonomski razvoj), ali i na održivost životne sredine. Participativno donošenje odluka se smatra ključnim i zato što može stvoriti uslove za strukturne društvene promene i generisanje društvenih, tehnoloških i drugih oblika inovacija, što može dovesti do rešavanja problema kao što je ekološka kriza.

Treći deo monografije donosi rezultate akcionog istraživanja Živa laboratorija: participativni model za razvoj *zajednice* (Living Lab: Participatory model for community development), koje je sprovedeno u periodu od januara do decembra 2024. godine. Cilj istraživanja je bio da se sa lokalnom zajednicom ispitaju tri teme: 1) lokalni društveni i kulturni centri – stanje, potrebe i potencijali za razvoj, 2) materijalno kulturno i prirodno nasleđe, 3) nematerijalno kulturno nasleđe, kultura sećanja, lokalna znanja i socijalni konstrukti. Živa laboratorija je sprovedena na području mesnih zajednica Sava i Savski kej na Novom Beogradu (blokovi 44, 45, 70 i 70a), a na osnovu sporazuma sa Opštinom Novi Beograd (prilog na str. 284), naučnom timu projekta EPICA su bile ustupljene prostorije mesnih zajednica u nekoliko termina, kako bi se ostvario kontakt sa lokalnim stanovnicima. Prostori

mesne zajednice su odabrani i stoga što mesna zajednica predstavlja specifično nematerijalno nasleđe postjugoslovenskih prostora te je imala značajnu ulogu u funkcionisanju samoupravnog jugoslovenskog socijalizma, po kojem se Jugoslavija razlikovala od drugih socijalističkih zemalja.

U poglavlju „Od saradnje do rada u službi zajednice – pokušaj aktiviranja prostora mesne zajednice Sava u Bloku 45 kao društveno-kulturnog centra“, Nina Mihaljinac i Petar Cigić predstavljaju etape i rezultate pokušaja da se, sa ograničenim vremenskim, ljudskim i finansijskim resursima, prostor mesne zajednice aktivira, aktualizuje i reanimira kroz njegovo otvaranje za širu javnost, komšije, umetnike i kulturne radnike. Autori u poglavlju predstavljaju korake koji su doveli do toga, a koji obuhvataju i neuspeo pokušaj primenom pristupa odozgo (za zajednicu), to jest osmišljavanje programa za aktiviranje mesne zajednice, koji je uključivao radionicu art terapije sa fokusom na javno mentalno zdravlje, sito-štampu uživo na stvarima koje komšije donesu, umetničke radionice za decu i trampu dobara i usluga u zajednici. Kako je ovaj pokušaj naišao na jako mali odziv, autori su odustali od ovog modela i započeli proces aktiviranja odozdo (sa zajednicom), slanjem poziva lokalnim umetničkim udruženjima i realizacijom programa u saradnji sa njima. Rezultat je bio višednevni participativni događaj Život u bloku u okviru kog su organizovane radionice, probe i izvođenje kolektivne koreografije, kolektivni mural, vođene ture kroz blokove, čitalačke i diskusione grupe, instalacije, projekcije, foto i pesničke sesije, kao i ogledni formati poput zvučnih pejzaža i polemičkih ručkova.

Kroz ovaj proces, svakodnevno, od 12 do 20 sati, u proseku oko 80 lokalnih stanovnika je aktivno učestvovalo u stvaranju kulturnih programa i promišljalo kako mogu transformisati svoje okruženje. Zaključak istraživanja Nine Mihaljinac i Petra Cigića je da lokalna kulturna politika ne treba da bude vođena odozgo (za zajednicu) nego treba da bude vođena **u službi** zajednice. Uloga stručnjaka u kulturi zato nije niti da sprovede kulturnu politiku odozgo (za zajednicu), niti da je sprovede odozgo koristeći participativne prakse (opet za zajednicu), niti da u saradnji sa zajednicom prave programe. Suštinska uloga stručnjaka u kulturi je, prema Mihaljinac i Cigiću, da budu u službi zajednice, koristeći svoje pregovaračke potencijale i medijatorsku ulogu između donosilaca odluka i zajednica, i/ili pojedinaca koji žele da realizuju programe u kulturi. Model dobre prakse do kog su autori došli je primenjiv i na druge zajednice sličnog tipa, dok su rezultati njihovog istraživanja od generalnog značaja za razvoj kulturnih politika i prevazilaze regionalni značaj.

Participacija se u velikoj meri tiče mogućnosti učestvovanja građana i lokalnih zajednica u odlučivanju o javnim resursima, poslovima od zajedničkog interesa te jačanju osećaja odgovornosti i lokalne pripadnosti. Sa tim u vezi, Aleksandar Mijailović i Milica Kočović De Santo daju analitički pregled institucionalnog i normativnog uređenja mesnih zajednica i njihove transformacije od nastanka mesnih zajednica do danas, na osnovu analize skoro četiri stotine savremenih zakonskih i podzakonskih akata, kao i brojnih istorijskih izvora. Njihovo istraživanje ukazuje da je i pre formiranja mesnih zajednica bilo sličnih institucija, poput mesnih narodnih odbora

(1946) i narodnih odbora (1953), međutim, tek je Ustav SFRJ 1963. prvi put uveo koncept mesne zajednice, čime je sistem centralno-planskog transformisan u samoupravni socijalizam, dok je Ustav SFRJ iz 1974. definisao mesnu zajednicu kao obavezni oblik mesne samouprave. Ovim je mesna zajednica bila pozicionirana kao fundamentalni element sistema socijalističkog samoupravljanja i kroz nju su se efikasno sprovodili poslovi od zajedničkog interesa lokalne zajednice (uređenje naselja, komunalne delatnosti, društvena pitanja, potrošnja, kultura, obrazovanje i ostali aspekti svakodnevnog života). Obezbeđivanjem pristupa sredstvima iz opštinskih budžeta za obavljanje poverenih poslova mesnim zajednicama je dodatno bila učvršćena finansijska samostalnost. Nakon raspada Jugoslavije, stvari su se značajno promenile i autori se najvećim delom svog istraživanja fokusiraju na savremeni Beograd, s obzirom da Zakon o lokalnoj samoupravi omogućava Beogradu da reguliše način izbora članova saveta mesnih zajednica drugačije nego ostatak Srbije. Oni ukazuju da od 268 mesnih zajednica u Beogradu, mnoge nemaju nikakav subjektivitet, ili nemaju imenovane nikakve savete, ili je imenovanim savetima istekao mandat. Iz tog razloga daju skup preporuka kako bi se omogućilo organizovanje mesne samouprave u Beogradu.

Oslanjajući se na teorije koje prave otklon od antropocentričnog pristupa svetu (ekofeminizam, posthumanizam, indogene studije, postkolonijalne i dekolonijalne studije), Goran Tomka, Višnja Kisić i Sanja Iguman Glušac u poglavlju „Od hlada do borbi: šta su ljudima više-nego-ljudi?“ uočavaju da stanovnici priobalnih blokova Novog Beograda više-nego-ljude ne posmatraju kao pasivnu pozadinu svojih aktivnosti. Za njih su reka – ali i brojni drugi više-nego-ljudi, kao što su ptice, drveće, lipe, hlad, čist vazduh, komarci, žabe, ježevi, vrane, smeće, kućni ljubimci – aktivni agensi u očuvanju lokaliteta i identiteta lokalnih zajednica te centralni akteri razgovora i „socijalni objekti“ koji povezuju ljude. Stoga se često tokom razgovora sa lokalnim ispitanicima čuo i strah od nestanka više-od-ljudi usled dodatne gradnje koja bi narušila postojeći balans, kao i spremnost stanara da brane više-nego-ljudski svet i ambijent koji mogu da dele sa njima. Kako je urbanističko nasleđe izgrađeno u istom periodu kao i Novi Beograd na sličan način ugroženo i u drugim delovima postjugoslovenskog regiona, ali i drugih postsocijalističkih zemalja, ovo poglavlje o više-nego-ljudima je od značaja za dalja istraživanja vrednosti i kvaliteta ovakvog nasleđa, ali se njegovi rezultati mogu implementirati i u razvoj novih urbanističkih i arhitektonskih projekata.

Upravo na druge primere iz regiona, ali i iz Francuske, okreće se Sonja Jankov u poslednjem poglavlju u ovom delu. Nakon kraćeg pregleda teorija participativne umetnosti i kritičkih osvrta na odnos umetnosti i stanovanja (Sruti Bala, Claire Bishop, Suzi Gablik, Gisèle Gantois, Kaija Kaitavuori, Miwon Kwon, Anthony Schrag, Pelin Tan, Martha Rosler, Ana Vilenica, Zeena Price), Jankov analizira participativne umetničke projekte razvijene sa zajednicama stanara arhitektonskih sklopova u Hrvatskoj i Francuskoj: projekat Čovjek je prostor: Vitić pleše u Zagrebu, kustoske i umetničke projekte u Le Korbizijeovim *unités d'habitation* u Marseju i Firminiju,

participativne umetničke prakse na Novom naselju u Novom Sadu, Srbija, i u Splitu 3 u Splitu, Hrvatska. Jankov ukazuje da je nekoliko faktora od presudne važnosti: 1) zajednice su same kreirale svoj identitet u odnosu na svoje arhitektonsko/urbanističko okruženje, on im nije bio nametnut „od spolja“, 2) umetnici koji su stvarali sa zajednicama stanara su i sami članovi tih zajednica ili senzitivni prema njihovim potrebama, što pozitivno utiče na dugoročnu održivost umetničkih participativnih praksi, poboljšanje uslova života te razvoj svesti o življenju u zajedništvu, 3) participativne umetničke prakse unose nove vidove društvenosti u zajedničkim prostorima kao što su zelene površine, ulazi u zgrade, garaže, krovovi, ulice, izlozi, zajednički prostori itd., 4) takve prakse mogu rezultirati zaštitom modernističkih arhitektonskih i urbanističkih sklopova.

Monografija takođe uključuje i skup preporuka proisteklih iz projekta koje potpisuju svi članovi i saradnici projekta a tiču se razvoja i primene participativnih praksi uključivanja građanja u procese društvenog odlučivanja. One uključuju preporuke za lokalne samouprave, za razvoj participativnih projekata u domenu kulturnog nasleđa, za intersektorske politike u domenu javnog zdravlja i kulture, za javne ustanove, za samoorganizovanje građana i organizacije civilnog društva, za participaciju građana kroz nezavisne i neformalne umetničke aktivističke projekte, za participativno korišćenje javne imovine te procenu uticaja projekata na lokalnu zajednicu – povraćaj investicija (Return on investment – ROI) u kulturu, društvo i životnu sredinu. Tu je i analitički prikaz publikovanih rezultata projekta EPICA koji je sastavila Bojana Matejić, a koji broji 28 bibliografskih jedinica, od kojih je većina međunarodnog ili regionalnog značaja. Pored toga, monografija sadrži i priloge u koje su uvršteni upitnici korišćeni tokom mapiranja praksi participacije, kao i drugi metodološki alati koji mogu biti od značaja drugim istraživačkim timovima koji žele da mapiraju participativne procese u svom okruženju kako bi ih unapredili i otklonili najčešće prepreke koje ometaju njihovu realizaciju.

Nastala kroz ovakve intergisane, intersektorne testirane, kontekstualno specifične procese projekta, monografija daje okvir za novu transdisciplinarnu teoriju participacije i preporuke za participativne kulturne i urbane prakse i javne politike kreirane sa zajednicama, koje doprinose društvenoj inkluziji, zaštiti životne sredine i lokalnom kulturnom i ekonomskom razvoju postjugoslovenskog regiona. Monografija pruža inovativne metodološke alate za participativne akcije i prakse u kulturi i arhitekturi vođene odozdo prema gore, razvijene sa različitim zajednicama, društveno i ekološki odgovorne i ekonomski opravdane, orijentisane ka pravičnosti i solidarnosti u našim društvima. Uz ostale publikacije proizašle iz projekta, u koje uz naučne radove i poglavlja spadaju i praktikum, priručnik i katalog izložbe, monografija daje preporuke za različite zainteresovane strane da stupe u zajednički dijalog o javnim interesima, kao što su urbana zajednička dobra i stanovanje (zapuštene javne zgrade, otvoreni prostori, zajedničke površine, lokaliteti nasleđa), pravo na javnu raspravu, pravo na identitet, istoriju i prošlost, umetničko i kulturno izražavanje i stvaralaštvo, učešće u kulturnom životu.

Oснаživanje participacije u kulturi i arhitekturi:
aktiviranje javnih resursa za i sa zajednicom

Empowering Participation in Culture and
Architecture: Activating Public Resources
for and with Community

Edicija / Series

KULTURA * UMETNOST * MEDIJI
Knjiga br. 37

Urednica edicije / Series Editor

dr Milena Dragičević Šešić

Urednice / Edited by

dr Nina Mihaljinac
dr Sonja Jankov

Izdavač / Publisher

Fakultet dramskih umetnosti,
Institut za pozorište, film, radio
i televiziju, Beograd

Faculty of Dramatic Arts,
Institute for theatre, film, radio
and television, Belgrade

Za izdavača / For publisher

prof. Miloš Pavlović, dekan FDU

Recenzenti / Reviewers

dr Ana Žuvela,
Odjel za kulturu i komunikacije,
Institut za razvoj i međunarodne odnose,
Hrvatska
dr Ksenija Petovar, Arhitektonski fakultet,
Univerzitet u Beogradu
dr Radivoje Dinulović,
Fakultet tehničkih nauka,
Univerzitet u Novom Sadu

Lektura i korektura / Editing and proofreading

Nemanja Sićević

Dizajn i prelom / Cover design and print set

Natalija Đorđević
Petar Stošić

Štampa / Print

Alta Nova, Beograd

Tiraž / Circulation

200

ISBN-978-86-82402-22-0

CIP - Каталогизacija y публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

332.1(082)
352(082)

OSNAŽIVANJE participacije u kulturi i arhitekturi: aktiviranje javnih resursa za i sa zajednicom = Empowering participation in culture and architecture: activating public resources for and with community / urednice, edited by Nina Mihaljinac, Sonja Jankov. - Beograd : Fakultet dramskih umetnosti, Institut za pozorište, film, radio i televiziju = Belgrade : Faculty of Dramatic Arts, Institute for Theatre, Film, Radio and Television, 2025 (Beograd : Alta Nova). - 379 str. : ilustr. ; 24 cm. - (Edicija Kultura, umetnost, mediji ; knj. br. 37)

"Ova monografija je nastala u okviru projekta EPICA – Osnaživanje participacije u kulturi i arhitekturi: aktiviranje javnih resursa za i sa zajednicom (ID 7744648)..."--> kolofon. - Tiraž 200. - Str. 11-13: Uvodna reč / Nina Mihaljinac. - Biografije: str. 373-379. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad. - Abstracts.

ISBN 978-86-82402-22-0

1. Михаљинац, Нина, 1987- [уредник] [аутор додатног текста] 2. Јанков, Соња, 1985- [уредник]
а) Локалне заједнице -- Зборници б) Регионални развој -- Зборници

COBISS.SR-ID 168124681